

ОГЛЯДИ НОВИХ КНИЖОК, РЕЦЕНЗІЇ

Національно-визвольна війна в Україні. 1648—1657: Збірник за документами актових книг.— К., 2008.— 1012 с.

Збірник містить ретельно відібрану упорядковану Віктором Страшком і Лідією Сухих (редактор, автор вступу та пояснювальних текстів) ґрунтовну інформацію про джерела, що так чи інакше стосуються Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького у воєводствах Правобережної та Лівобережної України і містяться у 76 актових книгах (зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві). 71 з цих книг має тогочасне, п'ять — пізніше походження; 66 — книги ґродські, чотири — земські, чотири — магістратські, дві — ратушні; 65 — складені у Волинському, дев'ять — у Київському, по одній — в Чернігівському і Подільському воєводствах. Мізерно представлені в актовому масиві Київське, Чернігівське і Подільське воєводства, немає інформації у ньому про Брацлавське воєводство унаслідок втрати книг під час Хмельниччини. Частина взятих до уваги джерел опублікована.

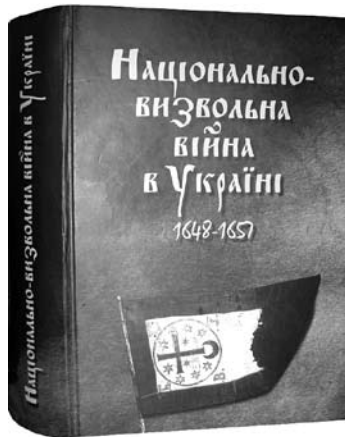
Кількість виявлених документів у збірнику становить понад 4,7 тис., загальне уявлення про які подані у вступі. Тут, зокрема, позитивно оцінено докладну характеристику сукупності цих джерел щодо 1648—1649 рр., яку дав Іван Каманін¹.

Видання складається з двох частин. Перша, умовно названа „И хмелем головы вбложоны маучы“, містить розгорнуті видавничі заголовки (іменовані не зовсім удадо анотаціями) до 2580 документів, складається з десяти розділів, кожен з яких належить до відповідного з десяти років війни. Серед цих документів переважають заявлені шляхтою або її підданими перед ґродськими урядами (канцеляріями) протестації і маніфестації, далі йдуть реляції (свідчення) возних і різного роду оповідання перед тими самими урядами, документи (королівські універсали, сеймові і сеймикові постанови тощо), матеріали магістратів та ін. Документальний блок, що становить першу частину, широко відображає, за влучним висловом Л. Сухих, „живе море тогочасного бурхливого життя“ (С. 13) — масове покозачення селян і міщан, поширення полкового й сотенного устроїв, дії козацьких і татарських загонів. З документів вимальовується не тільки визвольний, а й розбійницький аспект цих дій. Можна довідатися про міграцію шляхти зі сходу на захід та загибель шляхетських документів майнового і маєткового змісту. Наявні акти належать

до порівняно спокійних, як на той час, Волині і частини Київщини, а більша частина актів стосовно районів активних козацьких загонів загинула (хоча б у битвах під Пилявцями і Зборовом) або й не була складена (С. 9).

Друга частина („Лита злыє“) містить 2211 документів, які стосуються сплати подимного податку у Волинському і, лише у 1650 р., Київському воєводствах. Вона складається з восьми розділів (таблиць): від першого до сьомого охоплюють щорічно 1649—1655 рр., восьмий — 1656—1657 рр.; розділ за 1648 р. не складено через брак відомостей про тодішню сплату подимного. Про сплату подимного інформують юраменти — документально оформлені руською (українською) мовою присяги того часу, виголошені перед ґродськими урядами (тому ці присяги краще йменувати „урядовими“, а не судовими) зазвичай підданими з маєтків, до яких вони належали, за дорученням тих, хто володів цими маєтками як власністю або тимчасово як орендовні чи заставні посесори — державці (в однині має бути не „державець“, а, як у джерелах, „державця“, хоч би за аналогією з визначним упорядниками джерельним терміном „поборця“ на означення збирача подимного податку).

Збір подимного, як і інших податків у Речі Посполитій, здійснювався за відповідними постановами (конституціями) сеймів, а питання про їх реалізацію вирішувалися на шляхетських реляційних (звітних) сеймиках воєводств. Подимний податок збирався щорічно від 1629 р., причому, як уперше зауважив Олексій Баранович² (і що підтверджують матеріали цього збірника стосовно 1649—1650 рр.), звичайно, за квітами цього року, з урахуванням заявленого в юраментах зменшення кількості оподаткованих димів (житлових будівель — хат, будинків). Кількість таких димів постійно зменшувалася, тому зменшувалися надходження від подимного в державний скарб. Щоб заповнити фінансові втрати, сейми збільшили збір подимного в кілька разів. Від 1651 р. цей податок давали так само зі здатних його сплачувати димів, проте вже не посилалися на „старі“, здебільшого 1629 р., квити, а подавали, поряд із наявними димами, скільки таких димів було попереднього року (щодо Київського воєводства немає останнього подання).

¹ Каманін І. Участие южнорусского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР).— К., 1914.— Ч. III.— Т. 4.— С. I—СІ.

² Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. I: Волинське воєводство.— К., 1930.— С. 10—13.

Як доводять матеріали збірника, у зазначених двох воєводствах подимне було одинарним у 1652 і 1655 рр., подвійним — у 1650, 1651 і 1653 рр., чотирикратним — у 1649 і 1654 рр. Доречно вказати і те (упорядники це зауважили), що ці матеріали стисло, з наведенням лише назв поселень і кількостей димів, були опубліковані³ у 1890 р. Удалося довести, що цю публікацію здійснив не лише Михайло Владимирський-Буданов, як уважалося дотепер, а й Іван Каманін (С. 10). Упорядники також зазначають, що в наявних актових книгах немає подимних реєстрів, тобто зведених списків поселень, їх власників і державців, а також димів.

Кожному розділові другої частини передують змістовна довідка про відповідне подимне. Подано також сім подібних довідок про подимні податки, щодо яких юраменти не збереглися або не були складені (йдеться про подимне одинарне 1649 і 1651 рр., подвійне — 1648, 1651 і 1653 рр., чотирикратне — 1648 р. і шестикратне — 1656 р.). Згадані розділи упорядники поділили на вісім вертикальних колонок (за винятком розділу щодо Київського воєводства, який має шість колонок), які містять відомості про те, в котрих актових книгах є інформація про юраменти, далі — про дату присягнення в гродській канцелярії сплати подимного, імена й прізвиська підданих, котрі присягли, і дідичів та державців поселень, назви останніх, кількість оподаткованих димів попереднього і даного року, причини зміни цієї кількості. Причини здебільшого наводяться як цитовані фрагменти з юраментів і зводяться до таких стереотипних тверджень: „подданыє з козаками прочь розошълися“, „прѣзь непригателья Крыжа Светого татаровъ и зрѣбѣлизованого хлопства, козаковъ“, „прѣзь вгонъ“, „для забраня подданых в неволю“, „прѣзь выбране и выстинане во врды“, „для незъносных стацыи жолнирских“ і т. д. При цьому імпонує адекватна передача цих фрагментів — упорядники зберегли виносні літери, подавши їх курсивом та літери *ѣ, ѓ, њ, џ, ѡ, Ѡ*. Не можна, однак, погодитись із заміною буквостолучення *кз* на *г* (правда, вони не скрізь дотримуються цього), *па* на *я*, з передачею виносної літери *и* через виносне *ѣ*.

Упорядники щодо димів лише констатують цифрові характеристики. До того ж наголосимо, що щороку шляхта подавала явно занижену кількість димів, які підлягали оподаткуванню, завищувала втрати димів через різні причини. Унаслідок наведені кількості димів усе більше не відповідали дійсності⁴. Процес падіння інформаційної придатності відомостей про дими (та складених на їх

основі подимних реєстрів) продовжувався і після Визвольної війни⁵. Наприклад, у селах Луцького повіту Волинського воєводства Радомишлі, Малеві, Охматкові оподаткованих димів за юраментами 1681 р. було 14, а за більш-менш достовірною люстрацією (переписом), проведеною за ухвалою сеймику воєводства 1682 р., — 169 димів⁶.

Показчик імен у збірнику налічує 6210, показчик географічних назв — 3244 позиції. На увагу заслуговують також словник термінів і застарілих слів, список сеймиків Волинського, Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, що відбулися у 1648—1657 рр.

Упорядники фототипічно подали складений О. Барановичем за абеткою список поселень Волинського воєводства і кількостей у них димів за юраментами 1629 р.⁷ Доречно зазначити, що, за підрахунками О. Барановича, цей список налічує 114 міст і містечок, 2105 сіл та 108460 димів⁸, за нашими ж підрахунками — відповідно 116, 2146 і 108750⁹. Вилучивши містечко Губків і 15 сіл, розташованих насправді в Київському воєводстві (у них було 673 дими), отримуємо 115 міст і містечок, 2131 село і 108077 димів. Використавши додатково різні документи, зокрема подимний реєстр Волинського воєводства 1630 р.¹⁰, складену нами картотеку поселень та інше, вдалося встановити, що у 1629 р. Волинське воєводство мало не менш ніж 115 міст і містечок, 2260 сіл і що в них налічувалося не менш ніж 113296 димів¹¹. Остання цифра дала змогу повніше визначити, ніж О. Баранович, чисельність воєводства у 1629 р.¹²

Рецензоване видання вирізняється широким використанням у ньому епіграфів, узятих головню з юраментів. Як один із трьох загальних до нього епіграфів, наведені слова Михайла Грушевського: „Український нарід не пережив свого раю в часах Богдана — ні в іншій добі своєї минувщини. Наші соціальні, політичні і культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами. Але Хмельниччина була все-таки великим етапом в поході українського народу, українських мас до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів. Ся кривава руїна, облита слізьми і потом, хаотична і невдала у своїх досягненнях доба була і зістанеться великим і високим моментом українського життя, повним великого напруження і великих змагань“¹³. Матеріали видання дають змогу краще збагнути всю глибину цієї характеристики величної події в історії українського народу.

Микола КРИКУН

³ Архів ЮЗР.— К., 1890.— Ч. VII.— Т. 2.— С. 423—496.

⁴ Крикун М. Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни.— К., 1968.— С. 82—93.

⁵ Там само.

⁶ Там само; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка, від. рукописів, ф. 5 (Осолинські), оп. 1, спр. 1, 6748 III, с. 95.

⁷ Баранович А. И. Залюднення України...— С. 114—140.

⁸ Там само.— С. 15—21; Баранович А. И. Новый город Западной Украины XVI в. (Основание Староконстантинова) // Ученые записки Института славяноведения.— Москва, 1951.— Т. III.— С. 240.

⁹ Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1988.— Вип. 24.— С. 72.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 381, с. 1295—1355.

¹¹ Крикун М. Г. Чисельність населення...— С. 74—80.

¹² Там само. Принагідно зазначимо, що серед поселень, які фігурують у згаданому списку О. Барановича, ми виявили 18 таких, які мали ще по одній, дві і три невідомі йому назви.

¹³ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.— К., 1997.— Т. IX, кн. 2: Роки 1654—1657.— С. 1508.